

پژوهش‌نامه کاشان، شماره هشتم (پیاپی ۱۶)
بهار و تابستان ۱۳۹۵، ص ۳۲-۵۷

بازشناسی الگوی معماری باغ‌عمارت فرح‌آباد مبتنی بر مطالعات تطبیقی باغ‌عمارت‌های همجوار

احمد دانایی‌نیا*

چکیده:

در میان الگوهای مختلف معماری، بازشناسی الگوهای معماری باغ در منطقه کاشان، اهمیت بسزایی دارد. این پژوهش در جست‌وجوی آن است که الگوها و بسترهای سازنده معماری باغ‌عمارت فرح‌آباد را بازشناسی کند. در این باره، با دو پرسش اصلی مواجهیم: نخست آنکه چه الگوهایی در شکل‌گیری معماری باغ‌عمارت فرح‌آباد اثرگذار بوده است؟ دوم آنکه با توجه به قرابت‌هایی که میان الگوی معماری باغ‌عمارت فرح‌آباد و معماری باغ فین کاشان وجود دارد، آیا می‌توان باغ فین را الگو و مبنای شکل‌گیری باغ‌عمارت فرح‌آباد دانست؟ «جهت‌گیری ساخت»، «نظم آب»، «نظم گیاه»، «سلسله‌مراتب»، «جانمایی عناصر» و «معماری عمارت» متغیرهایی هستند که پژوهش بر مبنای آن شکل گرفته است. در حوزه روش‌شناسی، پژوهش مبتنی بر روش کیفی، به مقایسه تطبیقی باغ فرح‌آباد با چهار باغ همجوار پرداخته و سپس از طریق قیاس میان نظام‌های سازنده این باغ با باغ فین، به بازشناسی الگوهای معماری باغ فرح‌آباد پرداخته است. یافته‌های تحقیق مبین آن است که باغ فین به‌عنوان یک کهن‌الگوی شناخته‌شده، مبنای طراحی باغ فرح‌آباد بوده است. هر دو باغ در طول تاریخ حیات خود، حاکم‌نشین بوده و این ویژگی در کنار نظم‌های چهارگانه اشاره‌شده، فرضیه الگوپردازی بسترهای شکلی و فرمی باغ فرح‌آباد از باغ فین را قوت می‌بخشد.

کلیدواژه‌ها: باغ ایرانی، باغ‌عمارت فرح‌آباد، مطالعات تطبیقی، بازشناسی الگوی باغ.

پژوهش‌نامه کاشان
شماره هشتم (پیاپی ۱۶)
بهار و تابستان ۱۳۹۵

* استادیار دانشکده معماری و هنر دانشگاه کاشان / Danaeinia@kashanu.ac.ir

که ایران جو باغی است خرم بهار
شکفته همیشه گل کامکار
(فردوسی)

ادبیات ایران سرشار از عشق و رزی به باغ است. شاید بی دلیل نیست که تاریخ نگاران بسیاری، ایرانیان را اولین خالقان باغ می دانند. نویسنده *فارسنامه* ابن بلخی (۴۹۵-۵۱۱ق)، منوچهر پسر میشخوریار را که هفتمین پادشاه پیشدادی است، نخستین کسی می داند که در جهان به احداث باغ و بوستان پرداخته است؛ وی می نویسد: «آثار او آن است کی اول کسی کی باغ ساخت، او بود و ریاحین گوناگون کی بر کوهسارها و دشت ها رسته بود، جمع کرد و بکشت و فرمود تا چهار دیوار، گرد آن درکشیدند و آن را بوستان نام کرده، یعنی معدن بوی ها» (آریانپور، ۱۳۶۵: ۲۹). در بررسی معماری باغ همچون هر موضوع معماری، با سه پرسش چستی و چرایی و چگونگی طراحی مواجهیم: چرا باغ می سازیم؟ کجا باید باغ بسازیم؟ چگونه می توان باغ را شکل داد؟

واکاوی این پرسش ها ما را به شناخت الگوهای معماری باغ فرح آباد رهنمون می سازد. در پاسخ به پرسش نخست، باید ویژگی های اقلیمی و کویری بودن منطقه کاشان را عمده دلیل شکل گیری و متفاوت بودن آن در قیاس با وضعیت اقلیمی دیگر برشمرد. این خصیصه باعث شده تا باغ به گونه های مختلف در هنر (تصویر نگاری ها و دست ساخته ها) و معماری نمود پیدا کند؛ برای مثال، خصلت کویری منطقه باعث شده تا فراوانی کاشت گل و بوته، جای خود را به درختان سربه فلک کشیده و تنومند بسپارد. از همین رو باغ ایرانی، جلوه و آینه تمام نمای طبیعت به شیوه ای بی تکلف و ساده و کاربردی است. پاسخ پرسش دوم در بطن پرسش نهفته است. ایجاد باغ در معماری مناطق حاشیه کویر همچون کاشان، تجلی بهتری پیدا می کند. بی سبب نیست که ترنر نقطه عطف مکان شکل گیری کشاورزی، سکونت و باغ سازی را آسیای غربی می داند (ترنر، ۲۰۰۵: ۲). ضرورت حضور گیاه، آب، سایه و سایه سار باعث شده تا حضور این عناصر را در زندگی روزمره (پرورش نهال و کاشت درخت) و در گونه های مختلف معماری همچون خانه (گودال باغچه و حیاط نارنجستان)، مدرسه (فضای سبز و ایجاد سایه سار)، مسجد (حضور آب و سرداب و سایه)، کوشک ها (کوشک خانه ها و کوشک مساجد) و در نهایت، در باغ (تجلی همه عناصر برشمرده شده) شاهد باشیم. الگوهایی که به تعبیر «ویترویوس» دربرگیرنده سه هدف مانایی (فیرمیتاس)، فایده و کاربرد (یوتیلیتاس) و زیبایی (ونوستاس) است (همان: ۶) و بی سبب نیست که پتروچیولی باغ (اسلامی) را گذشته از وجوه عملکردی، حامی طبیعت سرسخت اطراف می داند (پتروچیولی، ۱۹۹۴: ۱۲).

با عنایت به ضرورت ایجاد معماری باغ در این گونه مناطق، چگونگی مواجهه با آن (چگونگی شکل گیری) سبب تنوع در طراحی آن شده است. شناخت الگوهای معماری باغ در باغ عمارت

فرح‌آباد نیز درواقع پاسخی به چگونگی شکل‌گیری الگوی باغ در غرب منطقه کاشان است.

۱. بیان مسئله

هنر باغ‌سازی در فلات ایران، یکی از کهن‌ترین هنرهاست که از منظر عملکردی و مفهومی و زیبایی‌شناسی، ارزش‌های فراوانی دارد. احداث باغ در فلات مرکزی ایران نیز به‌رغم آنکه ظاهراً با طبیعت و اقلیم همسو جلوه نمی‌کند، یک ضرورت اقلیمی و نشان از تدبیر و خردورزی گذشتگان در ایجاد مکان‌های فرح‌بخش برای در امان ماندن از گرماسست. احداث باغ در چنین بستری، جنبه نمادین به خود نگرفته و از عالم وصف و تمثیل خارج شده است و شرط حیات به‌شمار می‌رود. بی‌سبب نیست که ویلبر در نخستین سفر خود از بغداد به ایران، به قصد مکاشفه باغ ایرانی، با مواجه شدن با گرما و بی‌آبی مسیر و با مشاهده الگوهای ساده‌ای از باغ، یعنی دیواره‌های ساده در کنار چشمه و درختی در کنار آن (کارباطها)، توصیفی بهشت‌گونه از آن دارد. احداث باغ‌های فراوان در منطقه کاشان و متناسب با وضعیت اقلیمی، توجهی عالمانه بر همین موضوع است. فقر منابع آبی و لزوم ایجاد طراوت و حیات در فضای زندگی و مهم‌تر، انطباق الگوی باغ با اقلیم خشک، شرایطی پدید آورده که معماری باغ را از ویژگی‌های منحصر به فردی برخوردار کرده است. با توجه به شاخصه‌های غنی معماری باغ در منطقه، بازشناسی الگوهای معماری باغی در این حوزه جغرافیایی، به چند دلیل عمده حائز اهمیت است: نخست آنکه مطالعات باغ‌شناسی در حوزه جغرافیایی کاشان، به مطالعات کهن الگوی موجود یعنی باغ فین محدود شده و سایر الگوهای باغی در شرق و غرب منطقه، مغفول مانده است. علاوه بر این، با شناخت الگوهای معماری باغ در این حوزه، می‌توان به چهره دقیق‌تری از الگوی معماری باغ در منطقه دست یافت؛ از این طریق، ضمن خوانش صحیح‌تر باغ، زمینه‌های نگاهداشت این سرمایه ملی بی‌بدیل را می‌توان بهتر و بیشتر فراهم کرد.

۲. پرسش‌های پژوهش

۱. چه الگوهایی در شکل‌گیری معماری باغ‌عمارت فرح‌آباد اثرگذار بوده است؟
۲. با توجه به قرابت‌هایی که میان الگوی معماری باغ‌عمارت فرح‌آباد با معماری باغ فین کاشان وجود دارد، آیا می‌توان باغ فین را الگو و مبنای شکل‌گیری باغ‌عمارت فرح‌آباد دانست؟

۳. چارچوب و روش تحقیق

بررسی باغات همجوار باغ‌عمارت فرح‌آباد به‌عنوان الگوهای هم‌بستر و درنهایت، بررسی تطبیقی الگوهای به‌کاررفته در عمارت با الگوهای باغ فین کاشان، چارچوب و شاکله اصلی این پژوهش را در بر گرفته است. در حوزه روش‌شناسی، تحقیق پیش‌رو مبتنی بر مطالعات میدانی و مقایسه تطبیقی است. بدین منظور الگوهای شکل‌دهنده و انتظام‌بخش به باغ (جهت‌گیری ساخت، آب، گیاه، سلسله‌مراتب، جانمایی عناصر معماری، در چهار باغ‌عمارت افتخارخانم غفاری، وارث‌زاده، علی پاشاخان و دهقانپار، بررسی و سپس از طریق مقایسه تطبیقی میان باغ‌عمارت فرح‌آباد با کهن‌الگوی

باغ در منطقه یعنی فین کاشان، نظام کلی حاکم بر باغ‌عمارت فرح‌آباد استخراج شد.

۴. پیشینه پژوهش

در کتب آسمانی، وعده حیات جاودانه انسان در بهشت، از طریق باغ توصیف شده است؛ از این رو رابطه باغ با کمال را می‌توان در سه دین یهود و مسیحیت و اسلام مشاهده کرد. در انجیل، ضمن توصیف داستان خلقت انسان این‌گونه آمده است: «... خداوند باغی در سمت شرق عدن ایجاد کرد و انسانی را که آفریده بود، در آن جای داد... درخت حیات و درخت شناختن خوب از بد نیز در وسط این باغ قرار داشت... رودخانه‌ای برای آبیاری باغ از عدن خارج می‌شد و در آنجا منشعب شده و به چهار سوی باغ جاری می‌شد» (کتاب مقدس، سفر پیدایش، باب ۲-۵). قرآن کریم در توصیف فردوس، از جریان داشتن چهار رود شیر، عسل، آب و شراب یاد می‌کند (نک: محمد: ۱۵). عالمی در اشاره به وهیشت (باغ زرتشتی) می‌نویسد: «این مکان به چهار قسمت تقسیم شده بود: قلمرو پندار نیک، گفتار نیک، کردار نیک و رفتار نیک. ... هر چهار قسمت یک چهار باغ، می‌تواند به هر حال این روند فکری و تصویری را از چهار مقام بهشتی دارا باشد» (Alemi, 1986: 42). واژه باغ معادل «پردیس» است که این خود لغتی است مأخوذ از زبان مادی «پارادترا» به معنی باغ و بوستان. پارادترا در اوستا نیز دو بار به کار برده شده است. این واژه در پهلوی «پالیز» شده و در فارسی دری هم به کار رفته است. در دوران هخامنشیان و بعد از آن، سرتاسر ایران پر بود از باغ‌های بزرگ و باشکوه، به گونه‌ای که «گزنون» نیز چندین بار از آن‌ها یاد می‌کند. ویلبرباغ را واژه اصیل فارسی می‌داند و در پهلوی به صورت bay آمده است (ویلبر، ۱۳۸۵: ۲۲).

علی‌رغم پیشینه غنی باغ‌سازی در بین ایرانیان، پژوهش‌های عمیق در حوزه باغ ایرانی صورت نگرفته است. پژوهش‌های صورت گرفته عمدتاً باغ‌های شناخته‌شده در شهرهای پایتخت‌نشین (همچون اصفهان، تبریز، شیراز) و یا حاکم‌نشین (همچون قزوین، ساری و کاشان) را در بر گرفته است. این پژوهش‌ها غالباً توسط محققان خارجی صورت گرفته و به قلم محققان داخلی ترجمه شده است؛ هرچند که پژوهش‌های صورت گرفته توسط برخی پژوهشگران داخلی نیز در سیر شناخت مبانی و اصول باغ‌سازی ایرانی کمک فراوانی کرده است، باید اذعان داشت که فقدان این پژوهش‌ها آنگاه که به بررسی باغ‌ها در خارج از مراکز شهرها می‌پردازیم، به‌وفور یافت می‌شود و به‌یقین می‌توان گفت که از تیررس پژوهشگران به دور مانده است؛ از این رو مادامی که پژوهش‌ها تمامی باغات ایرانی را واکاوی نکرده‌اند، نمی‌توان کارنامه قابل‌قبولی از الگوهای معماری باغ در ایران ارائه کرد.

درخصوص شناخت باغ ایرانی، شاید قدیمی‌ترین سندی که بتوان در حوزه باغ‌شناسی از آن یاد کرد، کتاب *ارشاد الزراعة* از ابونصر هروی در دوره صفوی (۹۲۱ق) است که به سفارش سلطان حسین بایقرا نوشته شده و منبعی معتبر در انتخاب گیاهان و فنون تکثیر آن‌ها به‌شمار می‌رود.

پژوهش‌های ارزشمند ویلبر (۱۹۷۹) و پتروچیولی (۱۹۹۴) درخصوص باغ‌های ایرانی، در زمرة پژوهش‌های ارزشمندی است که الگوهای معماری باغ در مناطق مختلف ایران را به‌خوبی تشریح می‌کند. تازه‌ترین پژوهش‌ها در حوزه موردبحث که جنبه‌هایی از تاریخ معماری باغ را بررسی کرده‌اند، عبارت‌اند از: باغ ایرانی بازتابی از بهشت (خوانساری، مقتدر و یاوری، ۱۳۹۴)، بازشناسی باغ ایرانی (مسعودی، ۱۳۸۸)، باغ فین کاشان (جیحانی و عمرانی، ۱۳۸۶)، رابطه انسان و طبیعت در باغ ایرانی (مهدوی‌نژاد و همکاران، ۱۳۹۴)، نمادپردازی در باغ‌های ایرانی در دوران اسلامی (حقیقت‌بین و انصاری، ۱۳۹۳) و بررسی تطبیقی باغ‌سازی ایران در دوران ساسانی و اسلامی براساس توصیف‌های بهشتی (حمزه‌نژاد و همکاران، ۱۳۹۳)، تاریخ باغ‌سازی (ترنر، ۲۰۰۵) و باغ‌های ایرانی اسلامی (زانگزی، ۲۰۰۶).

۵. پیشینه تاریخی باغ‌عمارت فرح‌آباد

باغ‌عمارت قاجاری فرح‌آباد که باید آن را در زمرة باغ‌های حکومتی- سکونتگاهی قلمداد کرد، از جمله باغاتی است که تا چند دهه، کانون تحولات سیاسی منطقه بوده و شخصیت‌هایی که در آن مستقر شده‌اند، نفوذ فراوانی در دربار پادشاهان قاجار به‌ویژه در دوران فتحعلی‌شاه و احمدشاه داشته‌اند. براساس اسناد تاریخی، باغ، بیلاق میرزا ابوطالب غفاری (فرخ‌خان غفاری)، ملقب به امین‌الدوله پسر میرزا محمدمهدی غفاری کاشی، از رجال قاجار بوده است.^۱ در اواخر حکوت قاجار و همزمان با سلطنت احمدشاه و در پی تضعیف دولت مرکزی، نایب حسین کاشی و فرزند ارشدش ماشاءالله خان، نایب الحکومه کاشان شدند و باغ فرح‌آباد در تصرف آنان بود. تا چند دهه قبل، سکونت در آن جاری بوده است؛ به‌طوری‌که در دوره پهلوی، باغ در تصرف طایفه خلعتبری که از پزشکان معالج شهید مدرس بوده‌اند، قرار می‌گیرد و تغییراتی در فضای کالبدی آن به‌وجود می‌آید.

کلاتر ضرابی در *مرآة القاسان (تاریخ کاشان)*، درخصوص ویژگی‌های باغ‌عمارت، اشارات دقیقی داشته است. وی باغ را چنین توصیف می‌کند: «... و آن مزرعه‌ای است خوش آب‌وهوا با روح و صفا و واقع است در میان جلگه و همواری، مشتمل است به چند باغ من جمله باغی که یک‌هزار ذرع شاه طول و سیصد ذرع عرض، مشجر به انواع درخت‌های سردسیری و گرمسیری. متمر به اقسام میوه‌های تابستانی و زمستانی و در وسط آن باغ از طرف طول تریشه^۲ و خیابانی که پنجاه ذرع شاه عرض آن و در وسط آن خیابان، راهروی است به ده ذرع عرض پاک و آراسته و هموار در دوش آن راهرو و دو نهر که طرف هر نهری سرتاپا مشجر به اشجار چنار آراسته و پیراسته سبز و خرم و در وسط چنارها درخت‌های میوه‌دار و در جنب هر نهری تریشه‌ای که بیست ذرع عرض آن مشجر به اشجار زیتنی [و] میوه‌دار از قبیل تاک و انار و در کنار هر تریشه‌ای آن نهری. ... دو جانبش مغرس و اشجاری که میوه‌جات پیوندی خوش برگ‌وبار و آن باغ مشتمل است به انواع عمارات عالیه و بناهای متعالیه و ضروریات داخله و خارجه از قبیل حمام و اسطبل و انبار و قلعه رعیتی و غیره‌ها و

وضع آن به این تفضیل است که چشمه قنات آن منطقه روی به نقطه شرق ظاهر شده و در جنبین آن دو چمن است از اشجار بید و چنار و صنوبر و سمرقندی و اسفیدار و آب آن چشمه از وسط گذشته، پنهانی وارد باغ شده از حوض حوضخانه که در تحت بالاخانه سردر باغ است، سر برمی آورد و بالاخانه مزبوره بنایی است عالی و رفیع و از چهار طرف به منظرها نگران است و چنان است که هرکس در آن جلوس نماید، از طرف اعلی و از طرف مغرب، تمام مزارع و قراء مزبوره را از برزآباد الی رهق که سرحد غربی کاشان است، مشاهده کند و از جهت اسفل و از طرف مشرق جمع قراء و مزارع سردسیر و گرمسیر و حومه و معموره کاشان و اطراف آن الی قریه ابوزیدآباد که سرحد شرقی کاشان است، ملاحظه نماید و از طرف قبله و جهت جنوب همه همواری و قراء و مزارعه و دشت و کشت حسنارود و گزآباد و گلستانه و چنار که هر سه از ملحقات حسنارود است، الی مزارع نیاسر و بیلاقیات نسلج را ببیند و از طرف شمال تلال و جبال موسومه به کره و گنبد و لاوامین را ملاقات کند. الحق در این حدود عمارتی به آن روح و فضا و چشم انداز و صفا دیده نشده و چون از مقام فرود آیی، وارد به حوضخانه تحت آن شده، کل آن آب از آن حوض که بهره گشته از دو نهر خیابان یک صد ذرع راه رفته، وارد استخر شود...» (۱۲۸۸: ۲۱ و ۲۲).

۶. موقعیت مکانی باغ

باغ سکونتگاهی - حکومتی فرح آباد در سی کیلومتری شمال غرب کاشان و همجوار با شهر جوشقان و روستاهای چنار و کله و برزآباد است. منطقه به لحاظ اقلیمی، دارای آب و هوایی معتدل و به لحاظ استقرار، در منطقه کوهپایه‌ای واقع شده است.

۷. بازشناسی اندام‌های اصلی باغ عمارت^۳

توصیفات که سکویل‌وست (۱۹۲۷) از باغ‌های پارسی بیان می‌کند،^۴ بازگوکننده صفات کلی باغ عمارت فرح آباد نیز است. «همه باغ‌های پارسی دیوار دارند... ظاهر بیرونی باغ‌ها کم‌وبیش یکسان است؛ کوچه‌های طولانی، راهروهای مستقیم، خانه‌های تابستانی یا عمارت کلاه‌فرنگی در انتهای باغ، کانال‌های باریکی که مانند روبان‌هایی از میان کاشی‌های آبی‌رنگ می‌گذرند و وقتی به حوض‌های غیر مدور می‌رسند، پهن‌تر می‌شوند. حوض‌ها به جای اینکه دایره‌ای باشند، همیشه مستطیلی، مربعی، هشت‌ضلعی و ضربدری است... گاه در درون خود عمارت کلاه‌فرنگی باغ نیز

این حوض‌ها ساخته می‌شوند (ترنر، ۲۰۰۵: ۱۶۸).

الگوی معماری باغ فرح‌آباد نوعی باغ‌قلعه است که در پناه دیوارهای هفت‌مهره‌ای محصور شده.^۵ درازای باغ ۲۳۷ متر و پهنای آن ۷۵ متر است. محور استقرار باغ برخلاف محورهای معمول باغ و به سبب بهره‌مندی هرچه بیشتر از تابش آفتاب (به دلیل اقلیم کوهپایه‌ای منطقه)، در راستای شرقی غربی ساخته شده است. جلوخان و پیشخان فاخر، هشتی منحصر به فرد، عمارت خشتی دو طبقه، خیابان اصلی در راستای طولی و خیابان‌های فرعی، کرت‌های منظم و یک اندازه و محورهای فرعی در راستای محور طولی (کورجده‌ها)، عناصر اصلی باغ فرح‌آباد را شامل می‌شود.

شکل ۱: نمای داخلی عمارت فرح‌آباد

از سویی، صرف‌نظر از مناقشات درباره پذیرش یا نپذیرفتن الگوی چهار باغ در معماری باغ، در معماری باغ‌عمارت فرح‌آباد مانند بیشتر باغ‌های ایرانی به الگوهای چهارباغ برخورد می‌کنیم.^۶ استخوان‌بندی باغ‌عمارت شامل فضاهای زیر است:

۸. ورودی، هشتی و حوضخانه

پس از عبور از مسیرهای پیشخان که با یک رشته قنات و حوضچه ذخیره آب و درختان سایه‌دار تعریف شده، به جلوخان باغ و سپس از طریق هشتی، به حوضخانه مجموعه می‌رسیم. مسیرهای ورودی به باغ و عمارت از داخل هشتی قابل دسترسی است. در اینجا حوضخانه‌ای وجود دارد که آب قنات در اولین مرحله به این مکان رسیده و از آنجا در سرتاسر باغ توزیع می‌شده است.

۹. خیابان چهار چمنی

محور طولی که هدایت‌کننده مسیر در باغ فرح‌آباد است و نویسنده تاریخ کاشان از آن به «خیابان چهار چمنی» یاد می‌کند، از حوضخانه تا استرخ (استخر)ی که در میانه باغ قرار گرفته، امتداد می‌یابد. شاه‌جوی باغ فرح‌آباد که از مظهر قنات در بیرون باغ و حوضخانه به سوی استخر مرکزی جاری است، از دو طرف این خیابان عبور می‌کند و اطراف آن را پوشش گیاهی بلند و سایه‌داری پوشانده است که مانع ورود تابش مستقیم آفتاب در مسیر خیابان می‌شود. در تاریخ کاشان درباره کیفیت آن آمده است: «... و آن خیابانی است عریض از دو طرف هر نهر آن درختان سایه‌دار و بالادار از قبیل صنوبر و چنار و بید و سفیدار صف به صف قطار در قطار سربه‌فلک دوار کشیده و در جنبین آن خیابان چهار چمنی مشحون به انواع گل‌های درختی و زیتنی و اقسام ریاحین

تابستانی...» (کلانتر ضرابی. ۱۲۸۸: ۲۳). عناصر باغ از جمله هشتی، ورودی، استخر و خروجی باغ از این محور عبور می‌کنند و این خود نشان از اهمیت بالای این محور در باغ‌های ایرانی و باغ فرح‌آباد است.

نقشه ۲: محوربندی اصلی در باغ فرح‌آباد

۱۰. خیابان فرعی

در محوری عمود بر محور اصلی باغو مابین دو محور افقی استخر و حصار شمالی، محوری است که از یک سو به سمت عمارات جنوبی باغ و در سویی دیگر، به باغ انار که خارج از حصار

باغ است، می‌رود. «... و از وسط آن خیابان نیز خیابان (چهارچمنی) و از طرف عرض آن چهارچمنی خیابانی عریض است که از جهت یمین منتهی است، به پای بالاخانه سردر و کریاس عمارات عالیة جنوبی آن باغ» (همان‌جا). خیابان فرعی باغ علاوه بر دربرگرفتن جوی آب که نقش بسزایی در نظام آبیاری باغ دارد، از نظر بصری نیز از فضاهای مهم باغ فرح‌آباد به‌شمار می‌رود.

شکل ۲: خیابان فرعی؛ ارتباط‌دهنده بخش‌های مختلف باغ با یکدیگر

۱۱. کورجده (جاده‌ها)

کورجده در اصطلاح عامیانه مردمان روستای کله، به خیابان‌های طرفین باغ که آخرین حریم درختان بوده و بعد از آن‌ها تنها دیوار یا باروی باغ به‌چشم می‌خورد، گفته می‌شود. نکته تأمل‌پذیر

درباره خیابان‌های جانبی، اندازه آن‌هاست که در باغات مختلف، متفاوت است؛ از جمله باغ فین که خیابان‌های جانبی نسبتاً عریضی دارد و فرح‌آباد که کورجده‌های بسیار باریک دارد.

۱۲. استخر و تختگاه

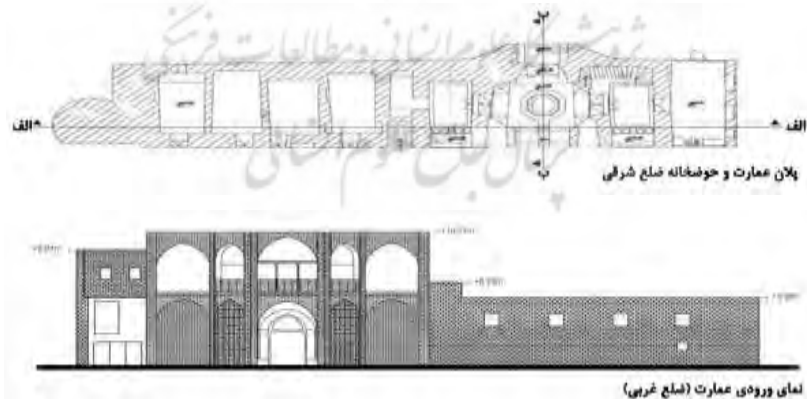
در انتهای محور طولی باغ، استخری وجود دارد که آب قنات پس از گذشتن از فضای حوضخانه و راهرو اصلی، به آن هدایت شده است. هدف آن ذخیره‌سازی آب و آبیاری درختان باغ است. «... و چون خیابان طولانی به یکصد ذرع طی می‌شود، به تختگاهی که از سنگ در کله استخری بزرگ ساخته‌اند و از درختان نارون بر فرازش شمعی زمردین مشاهده کنی و اطراف آن استرخ نیز درختان بالادار و سایه‌دار و آن کله استرخ نیز چنین تختگاهی و از چهار گوشه آن درخت‌های بید مجنون. ... و این تخت و استرخ به قدر دو ذرع مشرف است به آن خیابان» (همان‌جا).

۱۳. کرت‌ها^۲

کرت‌ها از اندام‌های مهمی هستند که در شکل‌گیری ساختار فضایی هندسی باغ اثرگذارند. باغ به هشت کرت تقسیم شده است. درختان بالادار و سایه‌دار در اطراف کرت‌ها و درختان میوه درون کرت‌ها جای گرفته‌اند. سایه‌اندازی روی درختان میوه و ممانعت از ورود بادهای نامطلوب به درختان میوه، دلیل اصلی چنین چینشی در معماری باغ است.

۱۴. عمارت

قاعده استقرار باغ در باغ‌عمارت فرح‌آباد، با سایر الگوهای متداول باغ‌سازی متفاوت است. محور اصلی باغ شرقی‌غربی است. بنای عمارت در ابتدای باغ قرار گرفته و دسترسی به آن از ضلع غربی و از طریق فضای هشتی و حضور در حوضخانه میسر می‌شود. دالان مستطیل‌شکلی که با ردیفی از درختان سایه‌دار پوشیده شده، دسترسی به بخش‌های مختلف باغ را میسر کرده و جریان هوای خنک را به سوی عمارت هدایت می‌کند.

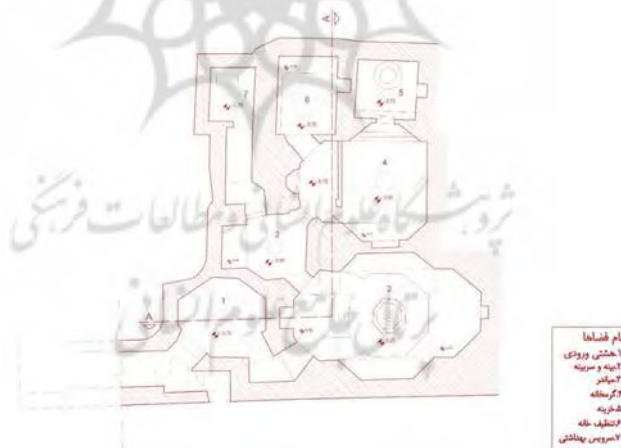

نقشه ۳: پلان، نماها، مقطع و پروفیل‌های باغ‌عمارت فرح‌آباد
(برداشت‌های دانشجویی، آقایان ملایی، نسیمی و طالبی، ۱۳۹۴)

۱۵. حمام

در میانه ضلع جنوبی باغ، بنای زیبا و منحصر به فرد حمام قرار گرفته که در انطباق کامل هندسی با باغ است. معماری حمام بدون هیچ طرح‌بندی در نمای خارجی، اجزای کامل یک حمام ایرانی را داراست و به لحاظ سبک معماری، اجرا و تزیینات، در نوع خود کم‌نظیر است.

نقشه ۴: حمام ضلع جنوبی باغ (برداشت‌های دانشجویی، آقایان ملایی، نسیمی و طالبی، ۱۳۹۴)

۱۶. شناخت الگوی باغ‌عمارت فرح‌آباد بر مبنای مقایسه تطبیقی

شناخت همه لایه‌های معماری باغ‌عمارت فرح‌آباد بدون شناخت صفات الگوهای معماری باغی در منطقه میسر نیست. بازشناسی الگوی باغ‌عمارت فرح‌آباد بر اساس مطالعه موردی روی چهار باغ

بازشناسی الگوی
معماری باغ‌عمارت
فرح‌آباد مبتنی بر
مطالعات تطبیقی...

(مزرعة) عمارت افتخارخانم، وارثزاده، علی پاشا، دهقانپار و مقایسهٔ وجوه تشابه و افتراق آن‌ها و جست‌وجوی عناصر سازمان‌دهنده به معماری باغ، یعنی آب و گیاه و هندسه انجام گرفته است. همچنین با توجه به وجوه تشابه الگوهای معماری این باغ‌عمارت با باغ‌فین، مقایسهٔ تطبیقی میان آن‌ها نیز به روشن شدن وجوه شناختی باغ‌عمارت مورد پژوهش کمک کرده است. نقشهٔ ۵ موقعیت باغ‌های مطالعاتی را نسبت به باغ‌عمارت فرح‌آباد نشان می‌دهد.

نقشهٔ ۵: موقعیت شماتیک باغ‌های مطالعاتی نسبت به باغ‌عمارت فرح‌آباد (برداشت‌های دانشجویی، آقایان ملایی، نسیمی و طالبی، ۱۳۹۴)

۱۷. اجزای انتظام‌بخش باغ‌عمارت فرح‌آباد

۱۷.۱. آب؛ مهم‌ترین الگوی سازمان‌دهی

آب وسیلهٔ اساسی ایجاد باغ در ایران است (ویلبر، ۱۳۸۵: ۲۰)؛ از این رو در این پژوهش، مهم‌ترین و حیاتی‌ترین عنصر سازنده و هدایت‌کنندهٔ معماری باغ است که مورد واکاوی قرار گرفته است. بسیاری از باغ‌های ایرانی به‌ویژه باغ‌های واقع در نواحی جنوبی و مرکزی کشور همانند باغ فرح‌آباد در دشت‌ها و نواحی نسبتاً هموار و با شیب ملایم طراحی شده‌اند. بیشتر این باغ‌ها در محیط‌های بیابانی و فاقد جنگل و فضاهای سبز و خرّم ساخته می‌شدند تا فضایی مناسب در محدوده‌ای کوچک برای سکونت و پذیرایی فراهم آورند. آب که یکی از اصلی‌ترین عناصر طراحی باغ از دیرباز و مورد توجه طراحان باغ ایرانی بوده‌است، می‌توان آن را عنصر انتظام‌بخش معماری باغ دانست. در مادهٔ ۴ منشور فلورانس (۱۹۸۱) نیز در ترکیب معماری باغ، آب روان و ساکن که انعکاس‌دهندهٔ تصویر آسمان است، به‌عنوان عنصر اصلی حیات باغ برشمرده شده است. بی‌سبب نیست که ترنر آب را در سرزمین پارس، دارای ارزش فراوانی می‌داند و حضور آن را در هنر پارسی به شکل نمادین، نماد و منشأ حیات می‌داند (ترنر، ۲۰۰۵: ۱۵۸). زانگری هم حضور آب را بیش از فرم و معماری و حتی گیاهان دارای اهمیت می‌داند (زانگری، ۱۳۹۱: ۴۱). جاری شدن آب از جای جای باغ و حرکت آن در چهار جهت و چهار جوی، تمثیلی از چهار نهر بهشتی و دیدگاه کهن انسان در به زمین به‌عنوان تمثیلی از کل طبیعت است (دیبا و انصاری، ۱۳۷۴: ۲۸). مسیرهایی

را به وجود می‌آورد که راهنمای انسان در محیط است و قرار گرفتن به روی محور اصلی، باعث تشخیص مکان می‌شود. حضور آب در معماری باغ فرح‌آباد از دو وجه کارکردی و منظری قابل بازشناسی است.

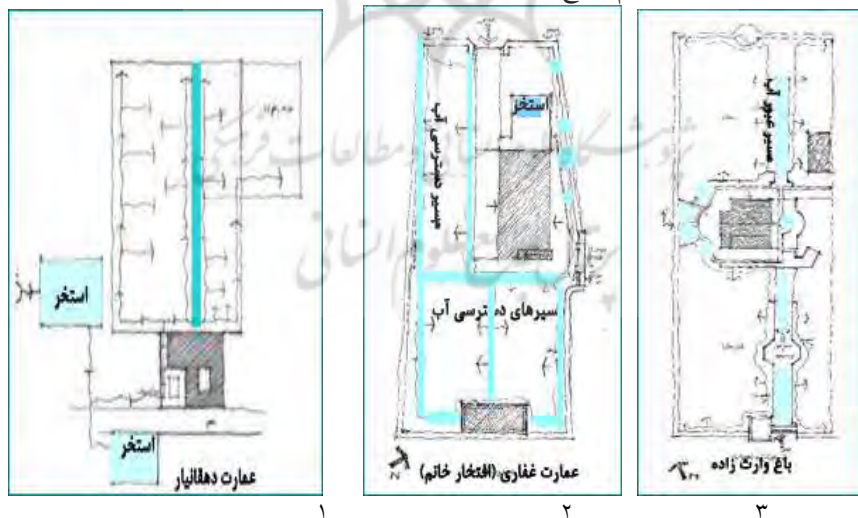
۱.۱.۱۷. وجه کارکردی

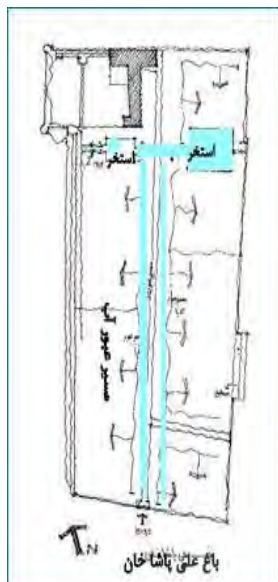
آب جریان حیات دائمی است و همچون منبعی ازلی، حیات و هستی را ارزانی می‌دارد. در باغ فرح‌آباد، آب در سطح سایه‌دار باغ در جریان بوده و دمایی مطبوع ایجاد کرده است. هندسه باغ از طریق تقسیم کرت‌های مربع‌شکل، به باغ انتظام داده و جوی‌های آب گرداگرد آن‌ها براساس نظام ویژه آبیاری، به سیراب کردن گیاهان پرداخته و مسیرهایی را به وجود آورده که راهنمای انسان در محیط است. ضمن آنکه قرار گرفتن آبروی محور اصلی باعث خوانایی مکان شده است.

۱.۱.۲. وجه منظری

آب در باغ ایرانی به جز عنصری برای سیراب کردن درختان، راه ورودی و خروجی مشخصی دارد و همگام با انسان در باغ حرکت می‌کند. در باغ‌عمارت فرح‌آباد، جوشش آب از حوض واقع در حوضخانه و جریان یافتن آن از راه جوی‌ها، حس طراوت و زندگی را به مخاطب القا می‌کند. مسیر و سمت حرکت آب در فرح‌آباد، نشان‌دهنده مسیر و سمت حرکت انسان است. جدول ۱، نظام توزیع آب در نمونه‌های مطالعاتی را نشان می‌دهد. جدول ۱، آب را به‌عنوان مؤلفه مهم در طرح‌اندازی معماری باغ در نمونه‌های مطالعاتی، مورد بررسی قرار داده است.

جدول ۱: نظام توزیع آب در نمونه‌های مطالعاتی (نگارنده، ۱۳۹۵)

۴

۵

۱. باغ دهقانبار
۲. باغ غفاری (افتخارخانم)
۳. باغ وارث‌زاده (سهراب)
۴. باغ علی پاشاخان
۵. باغ فرح‌آباد

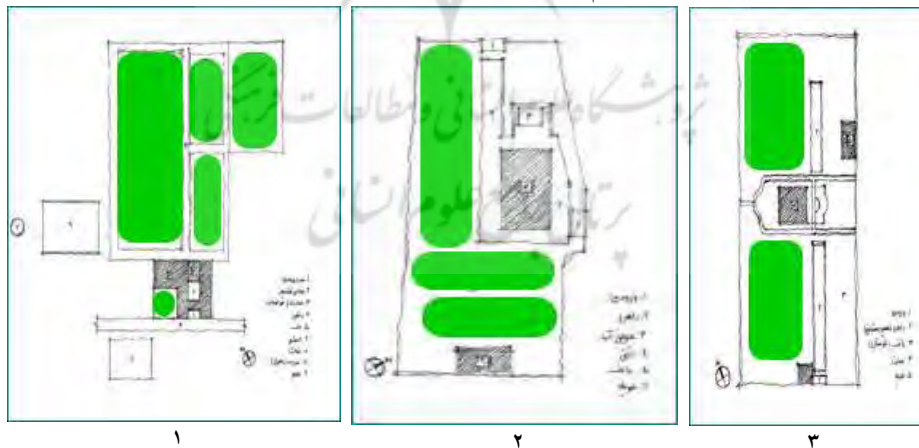
۲.۱۷. نظم گیاه^۱

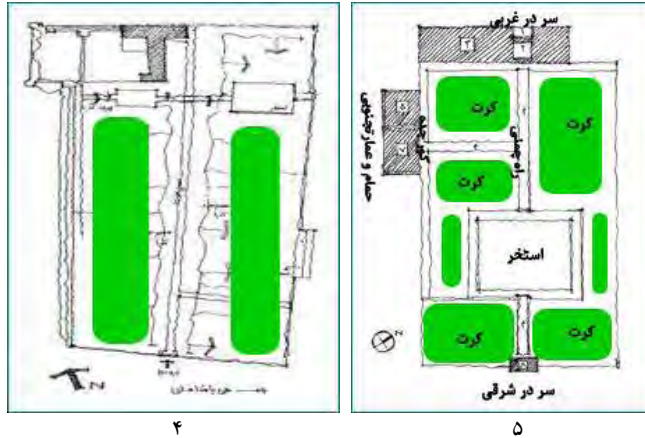
سومین الگوی نظام‌بخش به باغ‌عمارت فرح‌آباد، الگوی گیاه است. گیاه عنصری است که در رضای حواس انسان دو نقش بازی می‌کند: «زیبا» از نظر بینایی و «گوارا» از نظر چشایی. از نگاه پتروچیولی، گیاه عنصر اصلی باغ عربی اسلامی است (پتروچیولی، ۱۹۹۴: ۱۸). زانگری در تبیین وجوه تقدسی گیاه (گل) در معماری باغ این‌گونه بیان می‌کند که «... گل تمثیلی از تصویر آسمانی است. در نتیجه برای هر فرشته که یک روز ماه به نام او نوشته می‌شود، باید گلی را همان‌نام با او در نظر گرفت. برای اهورامزدا گل پروانش، برای بهمن یاس سفید و برای اردیبهشت مرزنگوش، برای خرداد گل زنبق، برای امرداد گلی زردرنگ به نام کامپاکا و... گل‌ها در این حالت نقش ماده اولیه برای لحظه‌های مقدس را ایفا می‌کردند. به عبارت دیگر، صحبت از نوعی ساختن بهشت و همخانه شدن با فرشتگان بود و از آنجایی که هر فرشته گل همتای خود را داشت، ستایش و پرورش آن گل درحقیقت ستایش آن فرشته بود...» (زانگری، ۱۳۹۱: ۳۸-۳۹). جدول ۲ نظم گیاه در باغ‌عمارت فرح‌آباد و قیاس آن با نمونه‌های مطالعاتی را نشان می‌دهد.

در طراحی باغ ایرانی هیچ چیز بهبوده ساخته نمی‌شود. پیرنیا با استناد به اصل پرهیز از بهبودگی در باغ ایرانی، معتقد است که «در باغ‌ها هم مانند ساختمان‌ها (که چیز بهبوده‌ای در آن نمی‌ساختند)، بوته‌ای بی‌مورد پیدا نمی‌شده است (پیرنیا، ۱۳۷۴: ۲۸۷). باستانی پاریزی نیز در تأکید بر اینکه همه چیز در نظام باغ، تعریف و معیار دارد، به این مهم اشاره می‌کند که «یک باغبان ایرانی کوشش می‌کند که بی‌جهت درخت غیر مثمر در باغ او سبز نشود. اگر نارون

است یکی است، آن هم برای نشستن و قلیان کشیدن عصرها در زیر سایه آن، اگر بید و جودانه هم دارد، یکی است، آن هم برای استفاده در ساخت بیل و دسته کلنگ و تبر. بیدمشک و چنار و سرو و کاج، حتی صنوبر، همه حدی دارند و اندازه‌هایی...» (مسعودی، ۱۳۸۸: ۳۳). معماری باغ یعنی درک صحیح طبیعت و الگوهای رفتاری نهفته در آن و به‌کارگیری قوانین سازگار با محیط در باغ‌سازی. از این رو به‌رغم وجود برخی تفاوت‌ها در باغ‌سازی ایرانی که به بستر شکل‌گیری باغ بازمی‌گردد، به‌نظر می‌رسد میان باغ‌های ایرانی نوعی شباهت خانوادگی وجود دارد که ناشی از همان قرابت با طبیعت است. گیاه به‌عنوان یک از اجزای مهم شکل‌دهنده به باغ، عنصر مهمی است که اساساً باغ فاقد آن بی‌معنا خواهد بود و سازمان‌دهی آن براساس الگوهایی که ناظم آن طبیعت است، بنیادی‌ترین وجه باغ‌سازی است. در واقع، فضای سبز مانند سایر عناصر تشکیل‌دهنده باغ، نه یک کلیت تفکیک‌ناپذیر، که از مجموعه‌ای از تیپ‌های متنوع درخت و گل و گیاه شکل گرفته و کارکرد و نقش هرکدام با یکدیگر تفاوت‌های زیادی دارد» (همان: ۱۳۳). از این رو نظم (منطق ایجاد) گیاه در سازمان‌دهی به الگوهای باغ بسیار نقش‌آفرین است و شکل‌گیری آن مبتنی بر دانش و آگاهی از مکانیزم آب (نظم آب) بوده است. این الگو در طراحی باغ فرح‌آباد به‌خوبی مشهود است. سرو و چنار در حاشیه جوی و منطبق بر محور اصلی باغ (به‌مثابه نقطه کانونی) و درختان میوه که بنا بر ماهیتشان به آبیاری فصلی نیاز دارند، در درون کرت‌ها کاشته می‌شوند. این نظم نشان از شناخت زبان گیاه و به‌کارگیری درست آن است.^۱ جدول ۲ گیاه را به‌عنوان عامل مهم انتظام‌دهنده به معماری باغ در نمونه‌های مطالعاتی، بررسی کرده است.

جدول ۲: نظم گیاه در نمونه‌های مطالعاتی (نگارنده، ۱۳۹۵)

۱. باغ دهقانبار
۲. باغ غفاری (انتخارخانم)
۳. باغ وارثزاده (سهراب)
۴. باغ علی پاشاخان
۵. باغ فرح آباد

۱۷. ۲. ۱. دسته‌بندی گیاهان موجود در باغ فرح آباد

پیرنیا وضعیت اقلیمی را عامل تعیین‌کننده تنوع گونه‌های گیاهی می‌داند و به این مهم اشاره می‌کند که «... به‌طور کلی، گونه‌های نظام‌ساز در هر باغ ایرانی بسته به نوع آب‌وهوای غالب آن منطقه انتخاب می‌شود. در برخی مناطق همچون خوزستان، درختان نخل و خرزهره و سرخ‌بید (آزاد) نظام گیاهی باغات بودند. در مکان‌های دیگر درختانی چون چنار، سپیدار (سفیدسال)، کبودار، سرو و کاج می‌کاشتند که آن‌ها را درخت‌های بی‌یخ به‌معنای بی‌بار یا درخت‌هایی که به‌خاطر سایه‌اندازی کاشته می‌شدند، می‌نامیدند» (پیرنیا، ۱۳۷۳: ۸۷). درختانی که نظام گیاهی باغ را می‌سازند، خود شامل گیاهان خزان‌دار و بی‌خزان می‌شوند. کارایی این درختان به غیر از سایه‌اندازی، جلوگیری از ورود بادهای نامطلوب و تابش شدید به باغ است.

در باغ فرح‌آباد، گیاهان حضوری بسیار تعیین‌کننده دارند. ترکیب و ترتیب کاشت درختان و گیاهان در فضای باغ و کرت‌ها تابع وضعیت اقلیمی، مقابله با ناسازگاری‌های محیطی، کارایی، پویایی، مساعدبودن برای داشت و برداشت و زیبایی و چشم‌اندازی در فصول مختلف سال است. در باغ فرح‌آباد گیاهان به‌صورت دار (حفاظ درختان میوه همچون چنار، سپیدار، نارون، صنوبر و بید و سرو)^{۱۱} و میوه (انار، بادام، انجیر، آلوچه، توت، به و زردآلو)^{۱۲} بوته‌ها و گل‌ها (یاس درختی و زمینی) حضور داشته‌اند.

۱۷. ۳. هندسه باغ‌عمارت‌ها

باغ ایرانی در وهله نخست، مکان هندسی است و زمانی که شکل هندسی به خود می‌گیرد، به‌صورت فردوس ایرانی (پردیس) درمی‌آید (پتروچیولی، ۱۹۹۴: ۱۸). از این رو شاید بتوان انتظام و داشتن هندسه و به‌تبع آن، قرینگی را مهم‌ترین وجوه انتظام‌بخش باغ ایرانی قلمداد کرد. وجه مهم دیگر معماری باغ، قرینه‌سازی است. سلطان‌زاده قرینگی را شاخصه مهم معماری باغ ایرانی می‌داند (سلطان‌زاده، ۱۳۷۸: ۱۰۰) که با تصورات عرفانی همخوانی دارد. جدول آب، آبی آسمان

را تکرار می‌کند و باغ خود قرینه بهشت است (سپهری، ۱۳۷۰: ۴۸).

هندسۀ یکی از اصول اصلی باغ‌سازی ایرانی است. مهدوی‌نژاد و همکاران تأثیر ساختاری هندسه از معماری ایرانی را مورد تأکید قرار داده و قلمرو آن را از تعریف و شکل‌گیری فضایی تا مسائل نیایشی و استاتیکی بسیط می‌دانند و بر این باورند که در باغ، گذشته از شکل‌گیری هندسی فضاها، فضاها، باز و عرصه‌های طبیعی نیز به نظم در آمده و با هندسه قوام می‌گیرد (مهدوی‌نژاد و همکاران، ۱۳۹۴: ۳۳)؛ از این رو در شکل‌گیری و طرح‌اندازی باغ، شکل و هندسه و موقعیت قرارگیری عناصر باهم از اصول و قاعده خاصی پیروی می‌کند و با برنامه‌ای خاص و بسیار منظم طراحی و ساخته می‌شود و به همین دلیل، اغلب شکل زمین آن‌ها منظم و هندسی است. البته شکل زمین برخی از انواع باغ‌ها به خصوص باغ‌های میوه و باغ‌های کوچک سکونتگاهی که درون بافت‌های غیرمنظم شهری یا روستایی قرار دارند، از شکل پیرامون آن‌ها پیروی می‌کند و به همین سبب در چنین مواردی شکل‌های غیر هندسی نیز پدید آمده‌اند (نعیما، ۱۳۸۵: ۳۲).

عامل مهم تعیین‌کننده دیگری که در شکل‌گیری هندسه باغ اثرگذار است، پیوند میان هندسه باغ با آب و نظام آبیاری است. میان این دو رابطه کارکردی برقرار است و صرف‌نظر از اینکه آب به چه شکل تأمین می‌شود، آبرسانی فضای داخلی باغ همواره نقش مهمی در هندسه آن داشته است (مقایسه جدول ۱ و ۳). مسعودی هندسه باغ در اقلیم‌هایی را که مبنای کشاورزی آن‌ها آبی است، متأثر از منطق شبکه‌های آبیاری می‌داند (مسعودی، ۱۳۸۸: ۱۵۵) و آن را تبلور خطوطی می‌داند که طرح‌بندی یک باغ را شکل می‌دهند. در تبلور این خطوط، حوض و جوی‌های منشعب از آن، امتداد خیابان‌ها که به وسیله درختان سایه‌دار ایجاد می‌شوند و باغچه‌ها و طرح‌بندی مترتب بر آن‌ها را عوامل مهم ایجاد هندسه باغ ایرانی می‌داند (همان، ۱۵۷).

شکل ۳: ریخت‌شناسی باغ‌عمرات‌های مطالعاتی (دانشجویان برداشت؛ نسیمی و ملایی، ۱۳۹۴)

مطالعه الگوهای معماری باغی در منطقه مطالعاتی نشان می‌دهد که کشیدگی در راستای طولی و هندسه مستطیل، الگوی غالب در طراحی آن‌هاست که عمارت در یک سو و فضای باز و کشیده‌ای در مقابل آن قرار گرفته است. سایر فضاهای خدماتی نیز حسب نیاز و جهت‌گیری غالب باغ، در قسمت‌های مختلف باغ قرار می‌گیرند. الگوی ساخت در نمونه‌های بررسی شده مستطیل شکل است؛ گرچه نوع کشیدگی‌ها متناسب با ابعاد و اندازه زمین، متنوع است. همچنین بخش ساخت در قیاس با فضای باز در نمونه‌های مطالعاتی، به بیش از ۲۰ درصد نمی‌رسد. محوربندی قوی شرقی غربی در باغ فرح‌آباد، گواه انتظام معماری باغ است. همین‌گونه است داشتن هندسه قوی (استفاده از فرم‌های مربع و مستطیل در قواره‌بندی‌ها، کربندی‌ها و در عمارت) که بر معماری باغ حکم فرماست. شکل ۳ ریخت‌شناسی معماری باغ در نمونه‌های مطالعاتی را نشان می‌دهد.

۱۸. بازشناسی عمارت در باغ فرح‌آباد

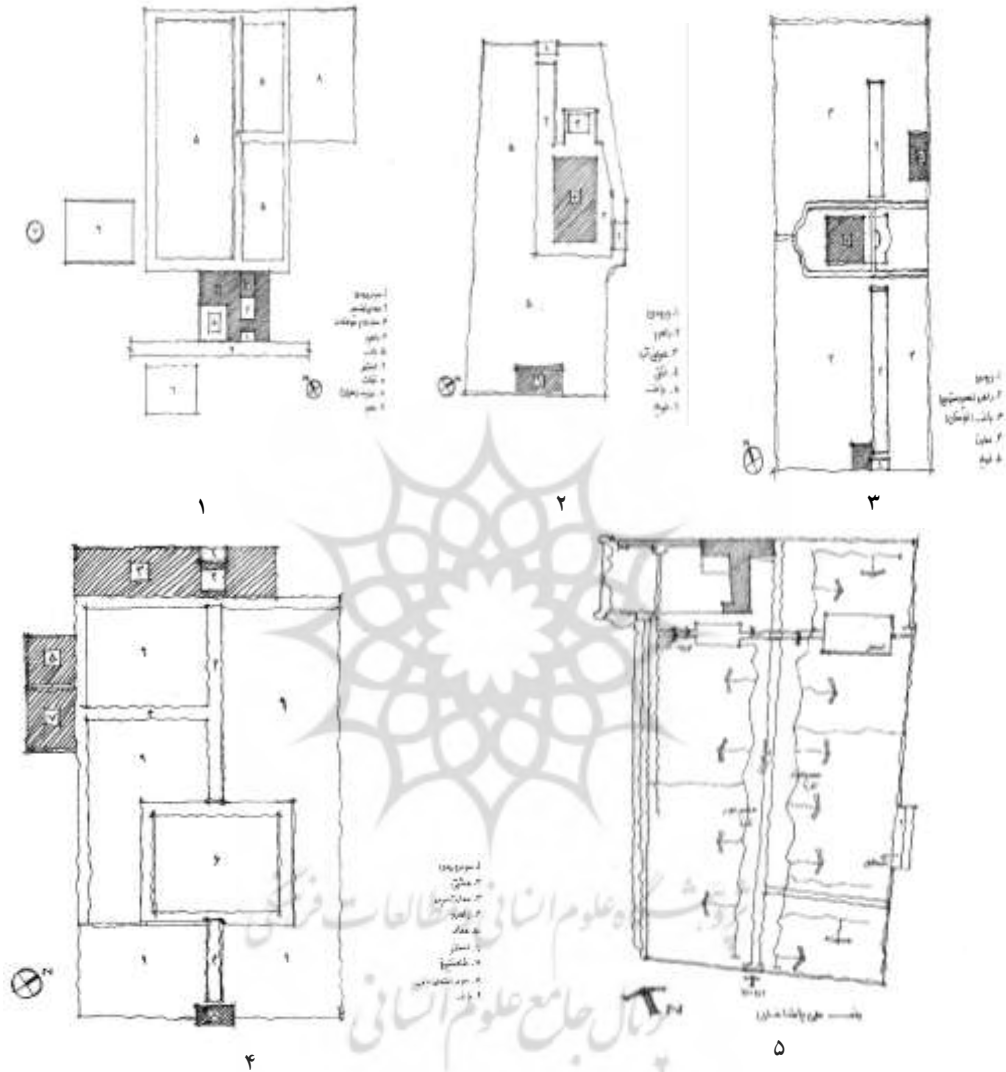
استقرار بنا در باغ، وام‌گیرنده از سه‌گانه‌های آب و گیاه و هندسه است. در تمامی نمونه‌های مطالعاتی، کوشک یا همان عمارت اصلی با فضای ورودی تلفیق شده و در انطباق با هندسه باغ شکل گرفته است. تلفیق غنی معماری با باغ در بهترین شکل ممکن، در عمارت فرح‌آباد ظاهر شده است. در باغ فرح‌آباد، محوربندی باغ همسو با جریان آب و آبیاری از غرب به شرق شکل گرفته و عمارت در نقطه عطف باغ و در تطابق با حوضخانه در امتداد محوربندی باغ گسترش یافته است. در مجموعه فرح‌آباد، فضاهای زیست از فضاهای خدماتی همچون حمام تفکیک شده و یادآور سبک معماری باغ فین کاشان است. جدول ۴ موقعیت استقرار عمارت و ریزفضاهای هریک از باغ‌های مطالعاتی را نشان می‌دهد.

مطالعه الگوهای سامان‌دهنده به باغ عمارت فرح‌آباد، تداعی‌کننده کهن‌الگوهایی است که در سنت باغ‌سازی منطقه کاشان جاری بوده است. جریان مدام و پیوسته آب، نظم گیاه و هندسه در دو باغ فرح‌آباد و فین، حکایت از تسلسل و تجلی سنت باغ‌سازی فین در فرح‌آباد است. محیطی که هر دو باغ در آن قرار گرفته، دارای ظرفیت‌های ویژه‌ای است. حضور چشمه سلیمانیه در معماری باغ فین و قنات پرآب باغ فرح‌آباد در پایداری محیطی آن اثر بسیاری داشته است. این حضور قوی و دائمی آب از طریق جوی‌های روان، در سرتاسر باغ جریان دارد و به همراه سایه‌گستری درختان، تداعی‌کننده مفاهیم حیات جاودان و نامیراست.

از نظر شکلی، در معماری باغ فرح‌آباد نیز همانند فین، باغ در یک سو (غرب) آزادی بسیاری دارد و در سوی دیگر (ضلع شرقی)، دارای تقارن نسبی در رابطه با یکایک عناصر معماری و سازه‌ای است. در فرح‌آباد، هندسه متمرکزی که بر معماری باغ فین غالب است، دیده نمی‌شود. در اینجا بخش سکونتگاهی (عمارت)، به شکل موزون از طریق ردیف خیابان اصلی و درختان

سایه‌دار از بقیه باغ جدا می‌شود.

جدول ۴: موقعیت استقرار عمارت در نمونه‌های مطالعاتی (ترسیم دانشجو رضا نسیمی، ۱۳۹۴)

۱. باغ دهقانیار ۲. باغ غفاری (افشارخانم) ۳. باغ وارث‌زاده (سهراب) ۴. باغ علی پاشاخان ۵. باغ فرح‌آباد

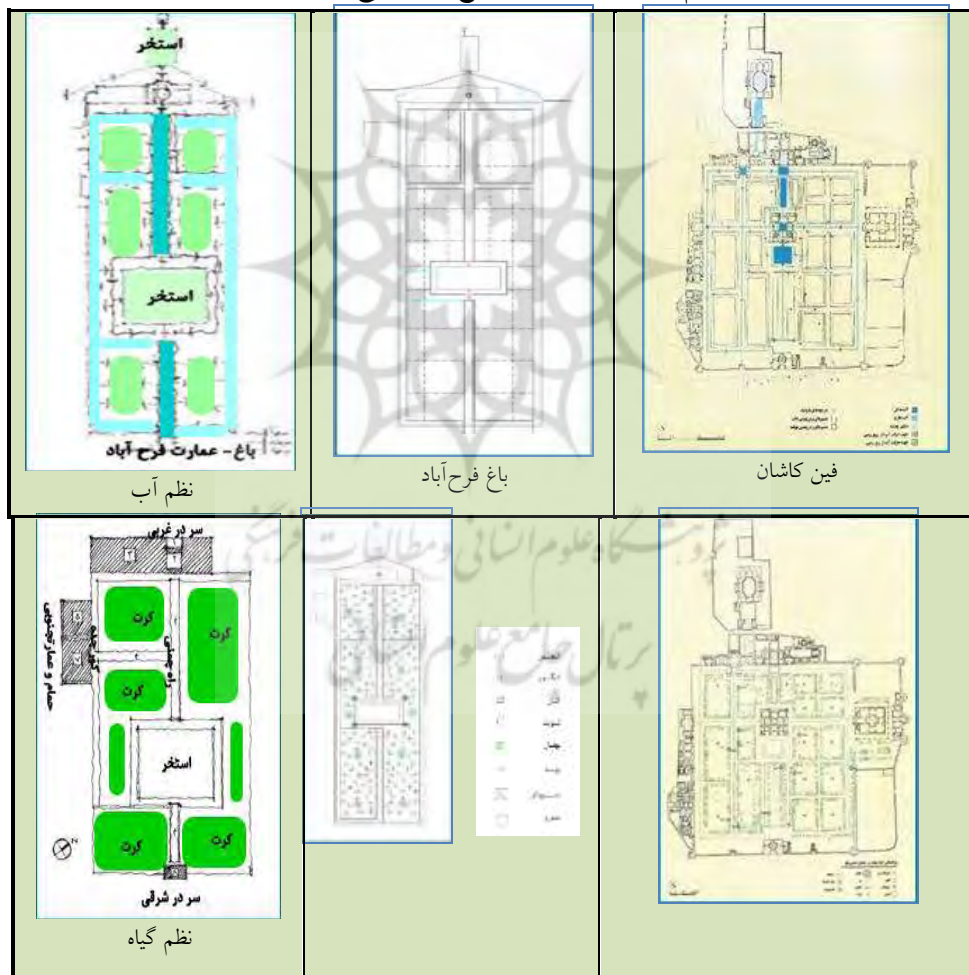
۱۹. انعکاس الگوهای معماری باغ فین در شکل‌گیری باغ‌عمارت فرح‌آباد

به‌لحاظ توپوگرافی، بخش‌های مختلف باغ در هر دو نمونه دارای اختلاف سطح چشمگیر نیستند و در تراز یکسانی با سایر قسمت‌های باغ‌اند. در هر دو باغ، تنوع مکان از طریق گونه‌به‌گونه شدن درختان میسر می‌شود. وجه تشابه دیگر این دو باغ در عنصر ایوان است. هرچند کیفیت معماری

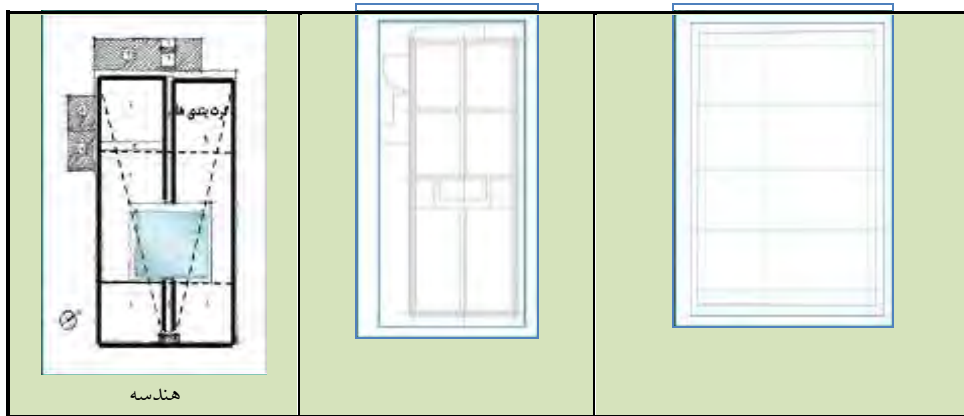
بازشناسی الگوی
معماری باغ‌عمارت
فرح‌آباد مبتنی بر
مطالعات تطبیقی...

ایوان در این دو با یکدیگر متفاوت است، حضور آن به عنوان یک عنصر اصلی در معماری هر دو باغ خودنمایی می کند. نقش منطقی ایوان به دلیل داشتن ویژگی های خاص در تناسب با معماری و ایجاد فضایی نیمه باز در ارتباط با محور اصلی باغ، اهمیت فراوانی دارد. در باغ فرح آباد، فضاهای معماری از طریق ایوان به سه بخش تقسیم شده اند: بخش مرکزی با مرکزیت ایوان و دو بخش جانبی با تعدادی اتاق برای سکونت. این ایوان در واقع تسلسل فضای باغ در فضای بسته محسوب می شود که به تعبیر پتروچیولی، فضای جعل شده از طبیعت است که به شکل هنرمندانه ای سازمان دهی شده است (پتروچیولی، ۱۹۹۴: ۷۲). جدول ۵ نظام سه گانه اثرگذار بر معماری باغ را نشان می دهد.

جدول ۵: مقایسه تطبیقی نظم آب و گیاه و هندسه در باغ عمارت فرح آباد و فین کاشان (نگارنده، ۱۳۹۵)

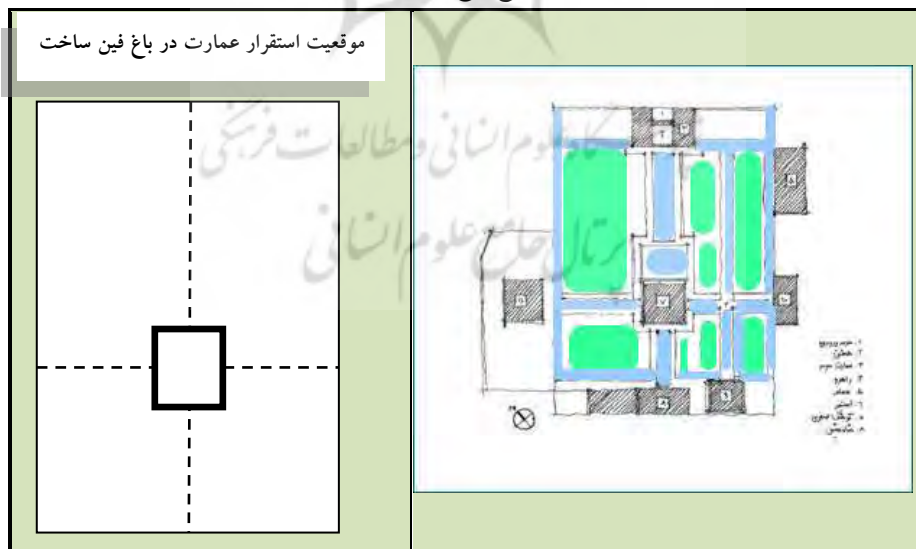
پژوهش نامه کاشان
شماره هشتم (پایه ۱۶)
بهار و تابستان ۱۳۹۵

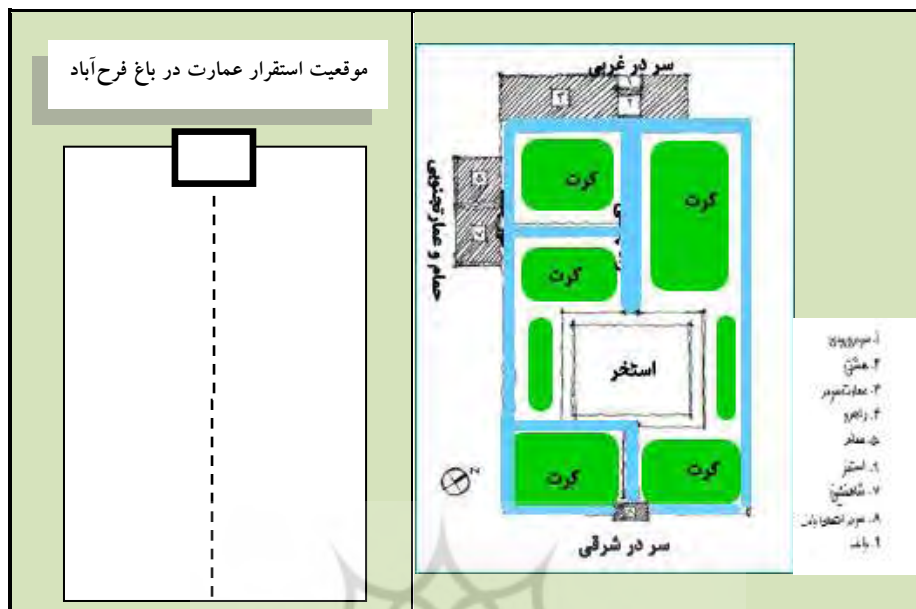
۲۰. نظام سلسله‌مراتب و نحوه استقرار

صرف نظر از وجوه افتراق دو باغ، به نظر می‌رسد هندسه باغ فرح‌آباد تا حدود زیادی از الگوهای باغ فین بهره برده است. این موضوع با عنایت به حاکم‌نشینی هر دو باغ قوت بیشتری می‌گیرد. در هر دو باغ، کشیدگی در راستای عمارت اصلی است و نظام متقاطع اضلاع مختلف باغ را به هم ارتباط می‌دهد. ورودی تعریف‌شده، حصاربندی‌های رفیع و برجک‌های نگهبانی، در عمارت اصلی و حمام، اسطبل، فضای اقامت خدمه در بخش خدماتی در هر دو باغ وجود دارد. کرت‌بندی‌ها نیز از الگوی نسبتاً مشابهی پیروی می‌کنند. جدول ۶ الگوهای ساخت در باغ فرح‌آباد و فین کاشان را مورد مطالعه قرار داده است.

جدول ۶: الگوهای ساخت در باغ فرح‌آباد و فین کاشان (نگارنده، ۱۳۹۵)

بازشناسی الگوی
معماری باغ‌عمارت
فرح‌آباد مبتنی بر
مطالعات تطبیقی...

نتیجه‌گیری

معماری در سرزمین کم‌آب ایران، ظرفیتی قابل‌ستایش است. همان‌گونه که الیزابت موبینهان اشاره می‌کند (نک: مسعودی، ۱۳۸۸: ۴۴)، فلات ایران وضعیت مناسبی برای احداث باغ ندارد. بارندگی کم، زمستان‌های سرد و تابستان‌های گرم و خشک، محل مناسبی برای بنای باغ نیست. باوجوداین زیباترین و پایدارترین الگوهای معماری منطقه یعنی باغ در این منطقه شکل گرفته است. از این‌رو باغ ایرانی معجزه طبیعت دست‌ساز انسانی است که با درک صحیح از اقلیم و انطباق با طبیعت، شناخت زبان گیاه و بهره‌مندی هوشمندانه از آب در آن، به بهترین شکل به ثمر رسیده است. جذب شدن باغ با اقلیم در مناطق و سرزمین‌های مختلف، تنها از وجه زیبایی و منظر خلاصه نمی‌شود بلکه با مبحث پیچیده‌تری یعنی مردم‌شناسی این سرزمین‌ها در ارتباط است (پتروچیولی، ۱۹۹۴: ۱۳). در مناطق غربی حوزه کاشان، شکل‌گیری باغ و باغچه با تکیه بر پشتوانه غنی باغ‌سازی در منطقه کاشان و طبیعت سازگار منطقه، یک الگوی منطقی است. اجتماع کشاورزی، دامداری و اقامتگاه‌های اربابی در روستاها، پایه و اساس اقتصاد محسوب می‌شوند (همان: ۱۸). به نظر می‌رسد که شکل‌گیری معماری باغ در ساختارهای ساده، مبتنی بر ابعاد فرهنگی، اجتماعی، الگوهای رفتاری و نیاز شکل گرفته است. نیازهایی چون کاشت محصولات موردنیاز و فروش مازاد بر نیاز و نیز ایجاد مکانی برای استراحت و تفریح. مالکان این باغ‌ها با هدف دگرگون کردن محیط نامساعد کوشیده‌اند تا با بسنده کردن به حداقل‌ها (مصالح و ساخت)، باغی را ایجاد کنند که برطرف‌کننده نیازشان باشد. و رای الگوهای رایج باغی مذکور، معماری باغ‌عمارت فرح‌آباد را می‌توان الگویی منحصر به فرد

پژوهش‌نامه کاشان
شماره هشتم (پایه ۱۶)
بهار و تابستان ۱۳۹۵

دانست. حاکم‌نشینی باغ از دوره قاجار به این سو، دلیل محکمی بر شکل‌گیری الگوی باغ سکوتی-حکومتی است. در شکل‌گیری نظام باغ، «آب»، «باغ‌داری و آگاهی از نظام باغبانی» و «هندسه» که خود وام‌گرفته از دو نظم پیشین است، مهم‌ترین عوامل ساخت به‌شمار می‌روند. این الگوها در یک تسلسل زمانی و براساس سنت باغ‌سازی ایرانی، در انطباق کامل با وضعیت اقلیمی شکل یافته و در گستره زمان تکامل یافته است. از بعد معماری، الگوی باغ‌عمارت فرح‌آباد در تطابق با سنت‌های باغ‌سازی فین کاشان شکل گرفته است.

چنین به نظر می‌رسد که حاکم‌نشینی باغ فرح‌آباد به‌ویژه در دوران فترت باغ فین، شرایطی را فراهم کرده تا بنیان باغ، به تکرار الگوی باغ و شاید هم طرح‌ریزی نظام حکومتی جدید در غرب کاشان اقدام کنند. الگویی که با حضور فرخ‌خان غفاری، نایب‌حسین کاشی و فرزند ارشدش ماشاءالله خان در دربار قاجار آغاز و با سیستم ارباب‌رعیتی خاندان خلعتبری تداوم می‌یابد؛ نشانه‌های این حضور قدرتمندانه در طرح‌ریزی باغ‌عمارت فرح‌آباد متجلی شده است.

وضع موجود باغ‌عمارت مطلوب نیست. مجموعه به‌دلیل خشکسالی‌های پی‌درپی اخیر و رسیدگی نکردن مالک به آن، در حال نابودی است و بخش‌های خدماتی درون آن نیز به‌دلیل متروکه شدن، وضعیت مشابهی دارد. با عنایت به ویژگی‌های منحصربه‌فرد باغ‌عمارت و پیشینه غنی سیاسی اجتماعی حاکم بر آن، می‌طلبید تا در وهله نخست و به‌منظور پیشگیری از آسیب‌های بیشتر، مجموعه در فهرست آثار ملی ثبت شده و نسبت به احیای باغ و مرمت عمارت اقدامات اساسی انجام گیرد. این حفاظت از بازپیرایی باغ تا فضاهای کالبدی و زیرساخت‌های مرتبط با آن یعنی احیای قنات‌ها و شبکه‌های آبیاری را دربرمی‌گیرد. هرچند احیای باغ و عناصر مرتبط با آن نیازمند تغییر نگرش در نظام ارزش‌ها و توسعه پایدار روستایی و تمرکز بر اقتصاد بومی است.

سپاسگزاری

پژوهشگر بر خود لازم می‌داند تا از تلاش‌های دانشجویان معماری دانشگاه کاشان آقایان حامد ملایی، رضا نسیمی و عارف طالبی طادی در برداشت نقشه‌ها و انجام برخی مطالعات کتابخانه‌ای و میدانی سپاسگزاری نماید.

پی‌نوشت‌ها:

۱. فرخ‌خان غفاری از رجال‌قاجاری است که در سال که در سال ۱۲۲۹ق در کاشان تولد یافته است. در جوانی وارد دربار فتحعلی‌شاه شد. در ۱۲۳۹ق به رتبه سرهنگی رسید و مدتی حکمران اصفهان و سپس گیلان شد. در ۱۲۶۰ق به صندوق‌داری محمدشاه قاجار منصوب شد و مدتی به حکومت کاشان رسید. در سال ۱۲۷۲ق، از ناصرالدین شاه لقب امین‌الملک گرفت و برای امضای معاهده پاریس در مقام سفیر فوق‌العاده، به دربار ناپلئون سوم اعزام شد و سه سال بعد به ایران بازگشت. پس از بازگشت، مدتی وزیر دربار ناصری بود و مدتی نیز به حکومت خوانسار و نظنز رسید. او در سن ۵۹ سالگی و به سال ۱۲۸۸ق در تهران درگذشت و در یک مقبره خصوصی در قم دفن شد.

۲. تریشه در اصطلاح محلی مناطق کاشان و یزد به معنای خیابان-باغی است که در اطراف آن‌ها درخت کاشته می‌شود و در لغت به معنای پارچه باریک و طویل است.
۳. به رغم اهمیت مطالعه باغ‌عمارت از وجوه اجتماعی و تاریخی و معماری، تا پیش از مطالعات میدانی صورت گرفته، هیچ‌گونه مستندی از این باغ موجود نبوده یا محدود به دست‌نوشته‌های منتشر نشده‌ای است که افراد حسب علاقه نگاشته‌اند. نقشه‌های مجموعه برای اولین بار توسط گروه برداشت از بناهای تاریخی و با نظارت نگارنده انجام شده و بازشناسی اندام‌ها و فضاهای کالبدی باغ منطبق بر متون تاریخی همچون نگاشته‌های کلانتر ضرابی در کتاب *تاریخ کاشان* و مشاهدات و برداشت‌های میدانی صورت گرفته است.
۴. ویتا سکویل وست، شاعر و نویسنده بریتانیایی که در سال ۱۹۱۳ با سر هارولد نیکلسون ازدواج کرد، به دلیل شغل همسرش در سال ۱۹۲۵، یعنی در آستانه عزل احمدشاه قاجار از سلطنت و شروع سلطنت رضاشاه پهلوی، به ایران آمد. در این سفر، علاقه و کنجکاوی سکویل وست به زندگی و فرهنگ ایرانی او را تحت تأثیر قرار داد و باعث شد به گشت و گذار در شهرهای مختلف بپردازد؛ حاصل این سفر کتابی به نام *مسافر تهران* شد که حاوی تجربه این سفر است.
۵. حصار ضلع غربی (ورودی باغ) پرآرایه است و با برج‌هایی محصور شده است. این حصار در سایر اضلاع به صورت چینه‌ای و در هفت ردیف (هفت مهره) اجرا شده است. سبک حصاربندی باغ‌عمارت، الگوی معماری باغ را به یک قلعه‌باغ بیشتر می‌نمایاند. شاید حصار یا دیوار باغ در تصور ایرانیان باستان، نشانه این بود که اهریمن نتواند به آن باغ راه پیدا کند (جیحانی، ۱۳۸۶: ۹).
۶. قدیمی‌ترین سندی که کاربرد چهار باغ در طرح‌اندازی باغ را مورد تأکید قرار می‌دهد و سکویل وست نیز آن را تأیید نموده، کاسه سفالین یافت‌شده در سامراست که در آن، جوی‌های متقاطع ترسیم‌شده که در هر قطعه (باغ)، یک درخت و یک پرند است (منصوری و نتاج، ۱۳۹۰: ۱۹)؛ هرچند لیب‌زاده و همکاران، الگوی باغ‌آرایی پیش از اسلام و به‌طور خاص باغ پاسارگاد را در باغ‌سازی معماری اسلامی با ارائه مستندات رد می‌کنند (لیب‌زاده و همکاران، ۱۳۹۰: ۸۶-۸۵). میرفندرسکی نیز تقسیم بر چهار شدن را دارای بار تاریخی طولی می‌داند و آن را مصداقی از خارج شدن آب از عدن و جاری شدن در چهار گوشه جهان می‌داند (میرفندرسکی، ۱۳۸۴: ۱۰). ابونصری هروی در روضه هشتم از کتاب *ارشاد الزراعه*، از الگوی چهار باغ در طرح‌اندازی چهار باغ و عمارت آن یاد می‌کند (انصاری و محمودی‌نژاد، ۲۰۰۴: ۴۰). زانگری قدمت چهار باغ را به دوره هخامنشی و ساسانی نسبت می‌دهد. وی اولین الگوی چهار باغ را در قصر بلکوارا (Balkuwar) در سامرا جست‌وجو می‌کند که دارای سه حیاط پی در پی به همراه باغ‌های چهاربخشی است. ویلبر نیز طرح متقاطع را که در آن یک محور ممکن است از محور دیگر درازتر باشد، به‌عنوان طرح نمونه‌باغ‌های ایرانی معرفی می‌کند و نام چهار باغ بر آن می‌گذارد (ویلبر، ۱۳۸۵: ۲۱).
۷. با توجه به متروکه شدن باغ و برهم‌خوردن نظام کرت‌بندی، مستندات درخصوص کرت‌بندی‌ها و انعکاس آن در نقشه‌ها، مبتنی بر برداشت‌های میدانی عکس‌های هوایی و انطباق آن با توصیفات است که در نوشته‌های آقای کلانتر ضرابی در *تاریخ کاشان* آمده است.
۸. شناخت ما درباره نظام گیاه در باغ فرح‌آباد، به دلیل از بین رفتن گونه‌های مختلف گیاهی در باغ به اطلاعات منعکس شده در کتاب *تاریخ کاشان* و نیز مصاحبه با بوستانچی‌ها (باغبان‌هایی) متکی است که دوره رونق باغ را به چشم دیده‌اند.

۹. مسعودی درباره توجه به ساختار درخت در محل کاشت آن‌ها درخصوص ساختار درخت سرو به این مهم اشاره دارد که سرو به علت ویژگی‌های خاص و منظمی که دارد، می‌تواند فرمی خطی شکل دهد و کامل‌ترین نقش هندسی را ایفا کند (مسعودی، ۱۳۸۸: ۱۵۶).

۱۰. مهرداد بهار در کتاب *ارزشمند از اسطوره تا تاریخ*، ضمن اشاره به وجوه تقدسی و معنوی گیاه به این مهم اشاره می‌کند که به دلیل ویژگی‌های اقلیمی ایران، درخت از تقدس برخوردار است. وی این ستایش (توت‌میس) را در فرهنگ اکثر اقوام جهان جست‌وجو می‌کند و آن را به سرخ‌پوستان آمریکایی که آن را در معنی «شیء مقدس» به کار می‌برند، نسبت می‌دهد. «در توت‌میس، گیاهانی هستند که توت‌م قبیله‌اند. این گیاه مظهر قبیله است، حرمت دارد و در تمام سال آن را نمی‌خورند، مصرف نمی‌کنند و نمی‌برند، دست به آن بخته یا درخت نمی‌زنند، ولی در یک روز خاص از سال آن را قربانی یا مصرف می‌کنند. یعنی این نیست که قربانی‌ها یک شکل داشته باشند؛ آن‌ها می‌توانند خاستگاه و شکل‌های گوناگون داشته و الزاماً یک مسیر را طی نکرده باشند. ... در ایران بعد از اسلام هم تقدس درخت در تلفیق با آیین نو به مفهوم جدیدی شکل می‌دهند» (برای اطلاعات بیشتر نک: بهار: ۱۳۷۶: ۴۳).

۱۱. در مینیاتورها، کاشی‌کاری‌ها و قالی‌های ایرانی، سرو همواره دیده می‌شود. این گیاه به‌عنوان درخت اصلی و در نقش تقسیم‌کننده فضاها در باغ فین نقش آفرینی می‌کند.

۱۲. مشاهدات میدانی و مصاحبه با بوستانچی‌ها (باغداران)، از وجود باغ میوه در مرکز کرت‌ها و بین درختان سایه‌دار در فضای راهروی چهارچمنی حکایت دارد. قرار گرفتن درختان میوه که از لحاظ ارتفاع بسیار کوتاه‌تر از درختان سایه‌دارند، در میان درختان بلند برای جلوگیری از باد، رگبارهای بهاری و تابش آفتاب، از شگردهای طراحی هوشمندانه نظام گیاه در طراحی باغ است. واژه اصیل فارسی «دار» (درختان بلند) و «درخت» (بوته‌ها) نیز از همین جا نشئت می‌گیرد. در فرهنگ دهخدا نیز درخت اغلب به گیاهانی اطلاق می‌شود که ساق قوی دارند، اما ساق آن‌ها همیشه راست نیست و بسیار بلند نمی‌شود (مسعودی، ۱۳۸۸). نگارنده نخستین بار معنای این واژه را از خانم دکتر زهره یادگاری فرا گرفته است.

منابع

- آریان‌پور، علیرضا، ۱۳۶۵، پژوهشی در شناخت باغ‌های ایران و باغ‌های تاریخی شیراز، نشر یساولی.
- ابونصری هروی، قاسم بن یوسف، ۱۳۴۶، *ارشاد الزراعه*، ترجمه محمد مشیری، تهران: امیرکبیر.
- انصاری، مجتبی، و هادی محمودی‌نژاد، ۱۳۸۵، «باغ ایرانی تمثیلی از بهشت؛ با تأکید بر ارزش‌های باغ ایرانی دوران صفوی»، *هنرهای زیبا*، شماره ۲۹، ۴۸-۳۹.
- بهار، مهرداد، ۱۳۷۶، *از اسطوره تا تاریخ*، گردآوری و ویراستاری ابوالقاسم اسماعیل‌پور، نشر چشمه.
- پتروچیولی، آتیلیو، ۱۹۹۴، *باغ‌های اسلامی؛ معماری، طبیعت، مناظر*، ترجمه مجید راسخی، تهران: روزنه.
- پیرنیا، محمدکریم، ۱۳۷۴، *آشنایی با معماری اسلامی ایران*، تدوین غلامحسین معماریان، ج ۳، تهران: انتشارات دانشگاه علم و صنعت.
- ترنر، تام، ۲۰۰۵، *تاریخ باغ‌سازی*، ترجمه حمیدرضا عظمتی و محسن فیضی، تهران: انتشارات دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی.
- حقیقت‌بین، مهدی، و مجتبی انصاری، ۱۳۹۳، «نمادپردازی در باغ‌های ایرانی در دوران اسلامی»، *نقش جهان؛ مطالعات نظری و فناوری‌های نوین معماری و شهرسازی*، دوره ۴، شماره ۱، ۵۵-۴۷.

- حمزه‌نژاد، مهدی، پریا سعادت‌جو و مجتبی انصاری، ۱۳۹۳، «بررسی تطبیقی باغ‌سازی ایران در دوران ساسانی و اسلامی براساس توصیف‌های بهشتی»، *مطالعات معماری ایران*، دوره ۱، شماره ۵، ۷۹-۵۷.
- چیحانی، حمیدرضا، و محمدعلی عمرانی، ۱۳۸۶، *باغ فین*، تهران: پژوهشگاه میراث‌فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری.
- خوانساری، مهدی، محمدرضا مقتدر، و مینوش یآوری، ۱۳۸۳، «باغ ایرانی»، *همایش بین‌المللی باغ ایرانی*، تهران: سازمان میراث‌فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری.
- دیبا، داراب، و مجتبی انصاری، ۱۳۷۴، «باغ ایرانی»، *مجموعه مقالات اولین کنگره معماری و شهرسازی ارگ*، تهران: سازمان میراث‌فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری، ۲۵-۴۲.
- زانگزی، لوتیجی و دیگران، ۱۳۹۱، *باغ‌های ایرانی-اسلامی*، ترجمه مجید راسخی و فرهاد فخار تهرانی، تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- سپهری، سهراب، ۱۳۷۰، *اتاق آبی*، تهران: انتشارات سروش.
- سکویل وست، ویکتوریا مری، ۱۳۶۶، «باغ ایرانی»، ترجمه بهاء‌الدین بازارگاد، *مجموعه مقالات میراث ایران*؛ اثر آذربری، ا.ج و همکاران، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۳۳۹-۴۳۷.
- سلطان‌زاده، حسین، ۱۳۷۸، *تداوم طراحی باغ ایرانی در تاج‌محل*، تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- کلانتر ضرابی، عبدالکریم، ۱۳۸۸، *تاریخ کاشان*، با یادداشت‌هایی از اللهیار صالح، به‌کوشش ایرج افشار، تهران: بی‌نا.
- لیبب‌زاده، راضیه، مهدی حمزه‌نژاد، و محمدعلی خان‌محمدی، ۱۳۹۰، «بررسی تطبیقی تأثیر ایده‌های معنوی در شکل باغ؛ مطالعه موردی باغ پاسارگاد از دوره هخامنشی و باغ فین از دوره اسلامی»، *باغ نظر*، شماره ۱۹، ۷۵-۸۸.
- مسعودی، عباس، ۱۳۸۸، *بازشناسی باغ ایرانی؛ باغ شازده*، تهران: نشر فضا.
- مصاحبه با اهالی منطقه برزآباد، فرح‌آباد و کله (انجام‌شده توسط نگارنده و دانشجویان ملایی، نسیمی و طالبی طادی).
- مصاحبه با مالک کنونی باغ، آقای اسفندیار خلعتبری (انجام‌شده توسط دانشجویان ملایی، نسیمی و طالبی طادی).
- منصوری، سید امیر منصور، و وحید حیدر نتاج، ۱۳۹۰، «بررسی منشأ پیدایش نظریه چهار باغ به‌عنوان الگوی هنر باغ‌سازی ایرانی»، *منظر*، شماره ۱۴، ۱۶-۲۳.
- مهدوی‌نژاد، جمال‌الدین، اسماعیل ضرغامی، و سیده‌اشرف سادات، ۱۳۹۴، «رابطه انسان و طبیعت در باغ ایرانی از منظر معماری اسلامی»، *تقش جهان*، شماره ۵ (۱)، ۲۷-۴۲.
- میرفندرسکی، محمدمین، ۱۳۸۴، «باغ ایرانی چیست؟ باغ ایرانی کجاست؟»، *ماهنامه موزه‌ها*، شماره ۴۱، ویژه‌نامه همایش و نمایشگاه باغ ایرانی.
- نعیم، غلامرضا، ۱۳۸۵، *باغ‌های ایران*، تهران: انتشارات پیام.
- ویلبر، دونالد نیوتن، ۱۳۸۵، *باغ‌های ایرانی و کوشک‌های آن*، ترجمه مهین‌دخت صبا، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.

—Alemi. M., 1986, "Char Bagh in Environmental Design", *Journal of the Islamic Environment Design*, (1): 38-45.

بازشناسی الگوی
معماری باغ‌عمارت
فرح‌آباد مینوی بر
مطالعات تطبیقی...

•
•
•
•
•
•
•